

<https://doi.org/10.62837/2024.9.313>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

MARAĞALI ƏVHƏDİ VƏ ŞƏMS TƏBRİZİ YARADICILIĞI

Xülasə

Məqalədə Akademik İsa Həbibbəylinin XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə sadıq qalan, yaradıcılığında xəlqiliyi və humanizmi ilə seçilən, ədəbi irsi klassik ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümunələrindən olan, özündən əvvəlki sənət dünyasının böyük dühalarından bəhrələnən, Yaxın və Orta Şərq İntibahının elm və ədəbiyyatına dərinləndən bələd olan Marağalı Əvhədinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni ideyalar və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı dəyərli tədqiqatları araşdırılır.

Məqalədə eyni zamanda Orta əsrlərin görkəmli Şərq mütəfəkkirlərinin və şairlərinin sırasında layiqli yer turan, Şərq təriqət ədəbiyyatında əsas simalardan biri olan, Türk-müsəlman dünyasının mütəfəkkiri Mövlanə Cəlaləddin Ruminin məsləkdaşı, görkəmli ürfan şairi kimi tanınmış, “Şəms Təbrizi”, “Şəms Məğribi” təxəllüsü ilə tanınan, əslən Təbrizdən olan, həyatının böyük bir hissəsinin Türkiyənin Konya bölgəsində keçirən, Şərq ictimai-fəlsəfi fikrinin böyük məktəblərindən biri olan “mövləvilik hərəkatının qüdrətli nümayəndəsi” kimi tanınan, Məmmədşirin Yusif oğlu Şəmsəddinin - Şəms Təbrizinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı mübahisəli məsələlərə gətirdiyi aydınlıq araşdırılır, təhlil edilir.

Açar sözlər: “Marağalı Əvhədinin”, “Şəms Təbrizi”, “intibah”, “təriqət”, “ədəbiyyat”

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Marağalı Əvhədinin zəngin yaradıcılığında yaşadığı dövrdə həyatda baş verən hadisələr əsas yer tuturdu. Klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə sadıq qalan, yaradıcılığında xəlqiliyi və humanizmi ilə seçilən, ədəbi irsi klassik ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümunələrindən olan, özündən əvvəlki sənət dünyasının böyük dühalarından bəhrələnən, Yaxın və Orta Şərq İntibahının elm və ədəbiyyatına dərinləndən bələd olan Marağalı Əvhədinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni ideyalar və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır.

Marağalı Əvhədinin geniş biliyə, zəngin mədəni irsə malik bir sənətkar kimi klassik ədəbiyyatımızın tarixinə adı yazılmışdır. Onun məşhur “Cami-Cəm” (“Cəmsidin camı”) poeması orta əsrlər Şərqinin mükəmməl dini-fəlsəfi sistemi olan təsəvvüfün nəzəri görüşlərini və mənəvi-əxlaqi dəyərlərini özündə əks etdirir.

Orta Əsrlər Şərqinin mütəfəkkiri, [Sufilik](#) fəlsəfəsinə əsaslanan poetik əsərlərin,

şeyr və poemaların müəllifi, Qədim Azərbaycanın paytaxtı Marağa şəhərində 1274-cü ildə anadan olmuş şair, filosof, Şeyx Marağalı Əvhədi Şeyx Əvhədi ibn Hüseyin zəngin yaradıcılığa malikdir. Onun 15000 beytə yaxın tərcibənd, qəzəl, rübai, qitə və qəsidələrdən ibarət divanı vardır. Tədqiqatçılar bildirir ki, onun Məlikül Hükəma Xacə Nəsirəddin Tusinin nəvəsi Xacə Ziyadəddin Yusif ibn Xacə Əsilinin (Əsiləddin) xahişi ilə yazdığı, 525 beytdən ibarət aşiqanə bir poema “Dəhnamə” (“Məntiqül-üş-şaq”), 1333-1334-cü illərdə 60 yaşında 1 ilə yazdığı şah əsəri “Cami-Cəm” didaktik-fəlsəfi məsnəvisi (9142 misra, Azərbaycan hökmdarı Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidə ithaf olunmuşdur), şeyr divanı (10000 beyt) kimi dəyərli əsərləri vardır.

İmadəddin Nəsiminin sevimli sənətkarı, Xacə Hafizin “Piri-Təriqət” adlandırıldığı, Sədi Şirazinin özünün ustadı kimi yüksək qiymətləndirdiyi Marağalı Əvhədinin “Cami-Cəm” məsnəvisi məşhurdur.

Akademik İsa Həbibbəyli klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Marağalı Əvhədi (1274-1338) ilə bağlı dəyərli fikirlərin müəllifidir. Orta əsrlər ədəbiyyatımızın “Cami-Cəm” və “Dəhnamə” poemalarının böyük şöhrət qazandırdığı Azərbaycan şairi Əvhədinin “Divanı”nı orta əsrlər klassik Azərbaycan şeyrinin ən yaxşı ənənələri və janr zənginliyini özündə əks etdirən bədii nümunələr salnaməsi kimi dəyərləndirir. Fars dilində, “Əvhədi” təxəllüsü ilə yazıb-yaradan şairin tarixi mənbələrdə adının Şeyx Rükəddin (1.148), bir sıra şeyrlərini “Safi” təxəllüsü ilə qələmə aldığını deyən İsa Həbibbəyli böyük sənətkarın əsərlərinin bir sıra dillərə tərcümə olunduğunu, eləcə də ana dilimizə tərcümə edildiyini qeyd etməklə yanaşı, bu əsərlərin tərcümə edilməsinin böyük tarixi olduğunu da vurğulayır. Marağalı Əvhədinin əsərlərinin ana dilinə tərcüməsini ilk dəfə İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) etdiyini qeyd edir. Şairin “Cist?” (“Nədir?”) rədifli qəsidəsini Nəsiminin tərcümə etdiyi ilə bağlı məlumatlara toxunan İsa Həbibbəyli bu məsələ ilə bağlı mübahisəli fikirlərin də olduğunu bildirir. Ədəbiyyatşünas Məmmədəğa Sultanov bunu “sərras tərcümə” adlandırmışdı. Mirzağa Quluzadə bu fikri dəyişdiyini, “Böyük ideallar şairi” adlı kitabında Nəsiminin “Nədir?” rədifli qəsidəsini Əvhədiyə nəzirə kimi qiymətləndirdiyini, Əvhədi irsinin tədqiqatçısı Q.Beqdeli haqqında danışılan əsərin tərcümə deyil, nəzirə olduğunu birmənalı şəkildə söylədiyini, bununla yanaşı, Nəsiminin qəsidəsindəki bəzi beytlərin eyni ilə Əvhədinin əsərindən tərcümə edilərək nəzmə çəkildiyini göstərdiyini bildirir. İsa Həbibbəyli bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bu müqayisəyə diqqəti çəkir. Əvhədinin qəsidəsinin bir beytinin sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*Bir arıda bal nədəndir, zəhər nə üçündür?
Bir yerdə insan nədir, xəzinə nədir?*

Nəsimidə belədir:

*Bir çibin təbinə bax, bal nədən, zəhər nədən?
Yenə bir yerdə gənc nədir, mar nədir?*

İsa Həbibbəyli hər iki beytin mənasının tamamilə eyni olduğunu qeyd etsə də, haqqında danışılan bu şairlərin şeirlərinin həcminin də “müxtəlifliyini” vurğulayır. Dövlətşah Səmərqəndinin Əvhədinin “Cist?” rədifli qəsidəsinin 20 beyt, İran ədəbiyyatşünası Hüseyn Məşrur və Mahmud Fərruzun 13 beyt nümunə verdiyini söyləyir. Qulamhüseyn Beqdelinin qəsidənin 30 beytinin olduğunu və əlavə beytlərin də olması ehtimalını irəli sürdüyünü, Nəsiminin “Nədir?” qəsidəsinin Firidün Köçərlidə 5, Salman Mümtaz və Qulamhüseyn Beqdelidə 12 beyt olduğu bağlı fikirləri, Əlyar Səfərlinin tərtib etdiyi 1991-ci il nəsrində Nəsiminin həmin qəsidəsinin 16 beytdən ibarət olması faktına üz tutan İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Əvhədi və Nəsiminin bəhs olunan şeirlərinin həcmi arasında ciddi fərq var. Ona görə də Nəsiminin “Nədir?” rədifli şeirinin bəzi beytlərinin Əvhədidən tərcüməsi faktını nəzərə almaqla, bunu, ümumən nəzirə də saymaq olar” (2.19).

Əvhədinin əsərlərinin son yarım əsrdə Azərbaycan dilinə tərcüməsinin həyata keçirildiyini, bu işin, əsasən, iki istiqamətdə aparıldığını bildirir. Həmid Araslı, Mirzəğa Quluzadə, Azadə Rüstəmov və başqalarının şair haqqında tədqiqatlar apararkən fikirlərini şərh etmək üçün bir sıra parçaları farscadan nəslə tərcümə etdiyini göstərir. Şairin əsərlərinin nəzmlə tərcüməsi sahəsində çox mühüm işlər görülmüş, cənublu Azərbaycan şairi İsmayıl Cəfərpur 1, Atif Zeynallı 2 qəzəlini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1962-ci ildə Beqdelinin “Əvhədi” kitabına salınmışdır. 1991-ci ildə “Azərbaycan qəzəlləri” adlı topluda Q.Beqdelinin təhlilə cəlb olunan nümunələrin hamısının sətri tərcüməsini verdiyi, yalnız 3 qəzəlin mənzum tərcüməsinə istinad etdiyini, bunun bir səbəbi də İ.Cəfərpurla Atif Zeynallının tərcüməsinin yüksək səviyyəli olmasıyla əlaqələndirir: “Onlar Əvhədi şeirini mümkün qədər dəqiqliklə və bədiiliklə tərcümə etmək üçün ciddi səy göstərmiş və buna nail olmuşlar” (2.21)

Asif Zeynallının tərcümə etdiyi “Eyləmişən” qəzəlinin bəzi beytlərini Əbülfəz Hüseyninin də azərbaycancaya çevirdiyini deyir: “Belə ki, Q.Beqdelinin “Azərbaycan” dərgisində (1959, №3) dərc olunmuş “Marağalı Əvhədi” məqaləsində misal gətirilən nümunələrin hamısını Əbülfəz Hüseyni mənzum tərcümə etmişdir ki, haqqında danışılan qəzəlin bəzi parçaları da onun arasındadır”. Ə.Hüseyninin Əvhədi şeirinin bəhrini saxladığını inkar etməyən İsa Həbibbəyli beytlərdən birinin tərcüməsinin “zəif”liyini inkar etmir: “Əvhədi sevgilisinə xitabən yazır ki, vüsalın meyvəsi bizə çatmaz, çünki onu uca, əlçatmaz bir şaxəyə bağlamışan. Ə.Hüseyninin tərcüməsində oxuyuruq:

*Meyvəsi çatmaz vüsalın bizlərə,
Çünki o, ey nəzənin, yüksəkdədir.*

Göründüyü kimi, vüsal meyvəsinin uca şaxədə olması fikri tərcümədə saxlanılmamış, nəticədə Əvhədinin yaratdığı bədi təsvir vasitəsinin bütövlüyü pozulmuşdur” (2.21).

Bu beyti Atif Zeynallının daha uğurla tərcümə etdiyini söyləyən (“Vəslinin meyvəsi çatmaz bizə, çünki bilirəm // Onu əl çatmayası şaxəyə bənd eyləmişən”) İsa

Həbibbəyli kiçik iradlarla yanaşı, Ə.Hüseyninin də tərcüməsini uğurlu sayır. Fars dilinə mükəmməl bələd olan mütərcimin ümumən yüksək ustalıq nümayiş etdirdiyini, Əvhədinin şeirlərindən, eləcə də “Cami-Cəm” məsnəvisindən müxtəlif parçaları Azərbaycan dilində ilhamla səsləndirmiş olduğunu yazır .

Tanınmış alim M.Tərbiyətin “Danüşməndani-Azərbaycan” əsərinin 1987-ci ildə dilimizə çevrilərək tərcümə edildiyi, burada Əvhədidən danışarkən onun şeirlərindən gətirdiyi 14 misralıq nümunəni, o cümlədən “Dəhnamə” məsnəvisinin ilk və son beytlərini farscadan İsmayıl Şəmsin tərcümə etdiyini deyən İsa Həbibbəyli misraların mənasının, məzmununun qorunub saxlanılmasına baxmayaraq, tərcümələri bədiilik baxımından qənaətbəxş bilmir.

Əvhədinin “Cami-Cəm” əsərinin (9192 misralıq) Qulamhüseyn Beqdeli və Xəlil Yusifli tərəfindən ustalıqla tərcümə edildiyini vurğulayır. “Cami-Cəm” 1970-ci ildə ayrıca kitab şəklində Bakıda çap olunub. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası”nın III kitabına da daxil edilib: “Məmmədağa Sultanovun kitaba yazdığı dolğun müqəddiməni də diqqətə çəkən alim “doğrudur, əsərin ayrı-ayrı yerlərində bəzi beytlər tərcümə zamanı ixtisar olunmuş və harada neçə beytin ixtisarı barədə müvafiq qeydlər verilmişdir. Müqəddimədə göstəriləyi kimi bu ixtisarlara fikir təkrarını aradan qaldırmaq üçündür.

Kitabın sonunda lüğət, eləcə də bəzi misra və beytlərin şərhə vardır ki, “bu da oxucunun dərin elmi-fəlsəfi və nəsihətamiz qənaətlərlə zəngin olan əsəri aydın qavramasına kömək göstərir”, – deyir.

“Cami-Cəm”in bir sıra əlyazma nüsxələrinin mövcudluğu məsələsinə toxunan İsa Həbibbəyli mütərcimlərin Vəhid Dəstgirdinin bir neçə qədim əlyazması üzrə nəşr variantının “düzgün” qiymətləndirildiyini, Beqdeli və Xəlil Yusiflinin tərcüməsinin yüksək dəyərləndirildiyini, sonrakı məqalə və kitablarda həmin tərcüməyə istinad olunduğunu yazır.

“Cami-Cəm” poemasının 2004-cü ildə latın qrafikası ilə Bakıda “Lider” nəşriyyatında Ə.Səfəri və X.Yusifli tərəfindən çap edildiyini qeyd edən alim Əvhədi Marağalı irsinin bir hissəsinin dilimizə tərcümə edildiyini, şairin irihəcmli şeirlər divanının, eləcə də “Dəhnamə” məsnəvisinin Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşrinin ədəbi mühitin qarşısında duran vəzifələrdən olduğunu söyləyir.

Xəlil Yusifli yazır: “Marağalı Əvhədi intibah dövrü Şərqiyyənin ən nəci, qəlbi xalq üçün yanan, ensiklopedik biliyə malik humanist alim-şairlərindən biri olmuşdur. Onun poeziyası, xüsusən “Cami-Cəm” poeması bu təmənnəsiz mərhələnin parlaq ifadəsidir” (3.10)

Azərbaycanın görkəmli alimləri Həmid Araslı, Azadə Rüstəmov, Əliyər Səfəri, Mirzəğa Quluzadə, Məmmədağa Sultanov, Qulamhüseyn Beqdeli, Həmid Məmmədşad, Xəlil Yusifov və başqalarının Əvhədinin həyat və irsi haqqında apardığı tədqiqatları yüksək qiymətləndirir, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” çoxcildlik nəşrində Marağalı Əvhədiyə ayrıca portret-çerçə nəşr edildiyi, onun sənətinin müasir dövr üçün də aktual və əhəmiyyətli olduğu bildirilir.

Dünyanın bir çox ölkələrinə səyahət etmiş, mütəfəkkirlərlə, böyük alimlərlə, filosoflarla görüşmüş “Şəmsi-pərəndə” (uçan Şəms), Təbrizdə təriqət şeyxlərinin, ariflərin “Kamili-Təbrizi” adlandırdığı Şəms Təbrizi haqqında maraqlı fikirlər vardır. Cənubi Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət onun haqqında yazır ki, Şəmsəddin Təbrizi ruh qədər incə idi, o dinin və həqiqətin günəşi sayılırdı.

Akademik İsa Həbibbəylinin klassik sənətkarlarımızdan olan Orta əsrlər Azərbaycan sufi-hürufizm ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Şəms Təbrizinin ədəbi irsinə dair maraqlı fikirləri ədəbiyyatşünaslıq elminizə töhfədir. Türk-müsəlman dünyasının mütəfəkkiri Mövlanə Cəlaləddin Ruminin məsləkdaşı, görkəmli ürfan şairi kimi tanınmış Məmmədşirin Yusif oğlu Şəmsəddinin “Şəms Təbrizi”, “Şəms Məğribi” təxəllüsü ilə tanındığını, əslən Təbrizdən olduğunu, həyatının böyük bir hissəsinin Türkiyənin Konya bölgəsində keçdiyini, Şərq ictimai-fəlsəfi fikrinin böyük məktəblərindən biri olan “mövləvilik hərəkatının qüdrətli nümayəndəsi” kimi tanındığını qeyd edir. Şərq təriqət ədəbiyyatında əsas simalardan biri kimi tanındığını bildirən İsa Həbibbəyli müsəlman aləmində hürufizmin ideya-nəzəri əsaslarından ibarət olan Fəzlullah Nəiminin “Cavidannamə”sini, hürufi şair Nəsiminin simasında hürufi şeirinin zirvəsini xatırlamaqla bərabər, bildirir ki, İmadəddin Nəsimi hürufi şeirin qüdrətli nümayəndəsi kimi məşhur olduğundan bu istiqamətdə tədqiqatların az aparıldığını, daha çox “şərqşünaslıq mühitində, ədəbiyyatşünaslar arasında” tanınmış olduğunu söyləyir.

İsa Həbibbəyli Şəms Təbrizini Azərbaycan “ürfani-fəlsəfi şeirinin günəşi” bilir, qeyd edir ki, şeirlərində “insanın qüdrəti və ilahi mahiyyəti poetik baxımdan dərindən əsaslandırılmış şəkildə mənalandırılmışdır”, “hürufi şeirin bütün rəmzlərindən istifadə etmiş, bu ədəbiyyata ilk dəfə olaraq bir çox rəmzləri gətirmişdir”, “hürufizmin bədii sistemində əsas yer tutan ideyaların hərflərlə mənalandırılmasında fərqli və orijinal fikirlər ifadə etmişdir”, “şeirlərinin konsepsiyası “kamil insan” təlimi üzərində qurulmuşdur”, “şeirləri insan, dünya və kainat haqqında suallara mütəfəkkir səviyyəsində verilmiş mükəmməl poetik cavabdır”. İsa Həbibbəyli eyni zamanda, bu fikirdədir ki, şairi düşündürən suallar insan və dünyanı dərk etmək, insanın mənəvi aləminin zənginliyini və ucalığını göstərmək üçün dərindən düşündürməyə istiqamətləndirən çağırışlardır. Həmin çağırışları “hürufi-sufi mütəfəkkirlərin hamısını düşündürən” suallar bilir. Şairin də qarşıya qoyulan suallara həm şair, həm də mütəfəkkir səviyyəsində orijinal cavab verdiyini, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan şair-mütəfəkkir formatında meydana çıxan qüdrətli sənətkar olub, şeiriyyətində olduğu kimi, ideyalarında da dövrünü qabaqladığını söyləyir. Azərbaycan dilində yazılan əsərləri əlimizdə olmasa da, lirikasında çoxlu türk sözləri işlətməsi, həmin türk sözlərinin onun poetik misralarında “məna yükü daşıyan kəlmələr” olması, buna görə də onun “Azərbaycan-türk bədii düşüncəsini fars dilində ifadə edən şair kimi səciyyələndirildiyi açıqlanır. Həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda az öyrənildiyini, haqqında Məsiəğa Məhəmmədinin məlumat verdiyini, Mövlanə Rumi ilə

münasibətlərinə daha çox tədqiqatda yer verdiyini, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Şəms Təbriziyə aid məlumat verildiyini bildirir və bununla belə, “Şəms Təbriziyə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları borcludurlar”, – deyir. Türkiyədə şairlə bağlı müxtəlif tədqiqatların mövcudluğunu qeyd edir və bunlarda Mövlana Cəlaləddin Rumi–Şəms Təbrizi xəttinin əsas yer tutduğunu vurğulayır. Son illərdə Konyada da müstəqil araşdırmaların meydana çıxdığını yazır: “Fikrimizcə, Türkiyədə Ş.Təbrizi haqqında yazılıb nəşr edilmiş ən yaxşı tədqiqat əsərlərindən birini Azərbaycan dilinə çevirib, ölkəmizdə çap edib ictimaiyyətə çatdırmaqla mövcud boşluğu aradan qaldırmaq mümkündür” (2-27)

Şəms Təbrizinin “Məğrib” təxəllüsünün Qərblə bağlılığı məsələsinə toxunur. Şərqi mütəfəkkir şairinin Qərbə meylini də görür: “Onun əsərlərində Şərq hürufi şeirinin və baxışlarının sədlərini aşa bilən uzaqgörən mütəfəkkir fikirləri ifadə olunur. Xüsusən Şəms Təbrizinin insana qiymət verərkən dünyəvi dəyərləri də ön mövqeyə çəkməsi onu digər Şərq panteistlərindən fərqləndirir və qabağa aparır. Şəms Təbrizi poeziyada İmadəddin Nəsimidən irəli getməsə də, ictimai fikrin dərinliyi və inkişafında müasirlərini qabaqlamışdır. Bütün bunlara görə isə Şəms Təbrizi Şərq orta əsrləri mühitində işıq kimi görünür” (2.27)

Şəms Təbrizinin işığının mənsub olduğu Azərbaycan xalqının ideya-mənəvi dərinliklərindən gəldiyi, ictimai-bədii fikrimizi əks etdirdiyini, eyni zamanda onun adının Orta əsrlərin görkəmli Şərq mütəfəkkirlərinin və şairlərinin sırasında layiqli yer tutduğunu söyləyir.

Şairin ölümüylə bağlı rəvayətlərin doğurduğu mübahisəli məsələlərə toxunur. Həm İranın Xoy şəhərində, həm də Konyada qəbri olan şairin ziyarətgaha çevrilən “məzarların”, sahibinə bəslənilən yüksək ehtiramı ifadə etdiyini yazır. Şəms Təbrizinin qazandığı böyük ehtiram, Azərbaycanda, Türkiyədə və İranda da onun adının və sənətinin uca tutulduğu, “Məğrib” təxəllüslü mütəfəkkir şairin “Azərbaycan ürfani şeirinin Şərqdə doğan Şəmsi” olduğu qeyd edilir. Deyilənlərə görə, Şəms hər zaman “Allahım, gizli dostlarından birini mənə göstər!” – deyə dualar edib. Nəhayət, bir gün ona qeybdən belə bir səs gəlir: “Madam ki, israr edirsən, o halda bunun şükri olaraq əvəzində bizə nə verərsən?” Şəms o an “başımı” – deyə cavab verir... Ona istədiyi şəxsin Anadoluda Mövlana Cəlaləddin Rumi olduğu işarə edilir. Şəms bunun sevinci ilə bərabər ağır və uzun yola çıxmaq tədarükünü görür. Düşünür ki, bu yolun dönüşü olmaya da bilər.

O, uzun yolçuluqdan sonra 1244-cü ilin oktyabr ayında gedib Konyaya çatır. Mövlana Cəlaləddin Rumi öz tələbələri ilə “Səlcuqlar” karvansarasının yanından keçərkən qarının önündə yad qiyafəli bir adam görür. Dönüb o şəxsə salam verir və yoluna davam edir. Öz-özünə deyir: “Burada belə bir şəxsi heç vaxt görməmişəm. Necə də nurlu siması var”. Düşünərkən birdən atının yüyənini bir əlin tutduğunu görür. Mövlana o şəxsə “Buyurun!” – deyir. Beləcə, bir-birini axtaran, özlərini bir-birlərində tapan, anlayan iki mənə dənizi bir-birinə qovuşur. Müasirləri onların bu görüşünü “Mərəcəl-Bəhreyn” (iki dənizin qovuşması) adlandırır (Savalan Fərəcov).

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan poeziyasının yaradıcılarından olan Nizami, Xaqani, Məhsəti, Xətai, Füzuli ilə yanaşı, “Cahana sığmayan Azərbaycan şairi” kitabında Nəsiminin yaradıcılığından da söz açmışdır. “Ümumşərq miqyasında qüdrətli şair kimi tanınan və qəbul olunan görkəmli sənətkar”, “Azərbaycan hürufizm ədəbiyyatının böyük yaradıcısı”, “dönməz iradə və möhkəm əqidə” sahibi, “Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri”, “kamil insanı tək cə real dünyanın yox, geniş mənada kainatın ən uca varlığı kimi vəsf edən”, poeziyasında “mübarizə ruhu olan”, “üsyankar şeirləri ilə kamil insan olmaq uğrunda mübarizə aparan” şair kimi xarakterizə edir: “Şairin fikrincə, kamil insan ədalətli cəmiyyət yaratmağın əsasıdır, ilahi varlıq səviyyəsinə yüksələn böyük mənəvi sərvətdir. Ona görə də Nəsimi yaradıcılığında ilhamla vəsf olunan kamil insan obrazı orta əsr Azərbaycan şeirində ən yüksək zirvəni fəth etmiş insan heykəlidir. Ədəbiyyatda mənəvi kamillik konsepsiyasını ifadə edən poeziyada Nəsiminin lirikası fərqli bir mövqeyə malikdir. O, əsərlərində idealla insanlıq arasında bərabərlik yaratmışdır” (2.29).

Nəsiminin özünü də görkəmli şair, mütəfəkkir, kamil insan obrazının yaradıcısı, “böyük sənətkar abidəsi” kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” şeiri şairin “avtoportretidir”: sənəti və şəxsiyyəti haqqında yazılanların hamısında “Sığmazam” bəyanatı Nəsiminin real simasını və idealını mənalandıran açar anlayışı kimi göstərilir.

“Məndə sığar iki cahan” misrasının izahını verərkən Bəxtiyar Vahabzadənin fikirlərini (“məndə sığar iki cahan” “məndə sığar ikən cahan” mənasını ifadə edir) yada salır, “məndə sığar ikən cahan” anlayışının da hürufi ədəbi-fəlsəfi təliminə uyğun olub, şairin bütöv əqidəsini və məğrurluğunu ifadə etdiyini söyləyir.

“Böyük mütəfəkkir” fəlsəfəsində “hürufizmin və ədəbiyyatın böyük idealları” əksini tapan cəmiyyətdə də, həyatda da, ədəbiyyatda da “eyni əqidə, vahid amal uğrunda” mübarizə aparma ideali “mənəvi bütövlük və kamillik” olan şairin “inandığı və əks etdirdiyi kamil insan təlimi bütövlükdə cəmiyyətdə mənəvi kamillik və ədalət ideyalarını əhatə edir”.

Şairin hürufilik təliminin yaradıcısı Fəzlullah Nəimi ilə əlaqələrinə aydınlıq gətirir, onların ustad-şagird münasibətlərini önə çəkir. Bəzi versiyalarda Nəsiminin Nəimi ilə görüşünün Naxçıvanda olduğunu “həqiqətə uyğun” bilir. “İnsan və ədalət anlayışını” özündə cəmləşdirən “Cavidannamə” traktatının “hürufizmin nəzəri-fəlsəfi əsaslarına çevrilmiş ən mükəmməl əsər” (R.Əliyev) kimi qəbul olunması ilə bağlı fikirləri diqqətə çəkən akademik bu mənada Nəsiminin dövrün böyük mütəfəkkiri kimi inam və etiqad bəslədiyi Nəiminin özü və əsərləri ilə tanış olmaq üçün Naxçıvanda–Astrabadda görüşünü real hesab edir. Eyni zamanda, özünə mürşid kimi qəbul etdiyi Nəimi ilə Şirvandan ayrılıb Hələbə səfəri zamanı vida görüşünə gəlməsi ehtimalının da “onların arasındakı mənəvi münasibətlərlə” səsələdiyini vurğulayır.

48 il ömür sürmüş şairin üç dildə – Azərbaycan, fars və ərəb dillərində divan yaratması, əsərlərinin sağlığında türk-müsəlman aləmində əlyazma şəklində yayıldığını söyləyən İsa Həbibbəyli Nəsiminin Suriyada ziyarətə gətirilmiş məzarının dağılmasıyla bağlı təəssüfünü bildirir. Nəsiminin şeirlərindəki yüksək humanizm, mənəvi kamillik, ictimai ədalət və ilahi eşq ideyalarını “yaşadığı epoxanın zamanı daha irəli aparmasına xidmət edən çağırışlar” kimi yüksək qiymətləndirir, ölməzlik rəmzinə çevrilmiş Nəsimini cahana sığmayan “əbədiyaşar” sənətkar kimi dəyərləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı, “Elm”. 2009.
2. İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s.29.
3. M.Əhvədi. “Cami-Cəm” (müqəddimə). Bakı, “Lider”, 2004, s.10.

РЕЗЮМЕ

ТВОРЧЕСТВО МАРАГАЛИ АВХАЗИ И ШАМС ТЕБРИЗИ.

В данной статье рассматриваются ценные исследования академика Исы Габиббейли относительно выдающегося представителя азербайджанской литературы XIII – XIV веков Марагали Авхади, верного традициям классической восточной поэзии; отличающегося человечностью и гуманизмом своего творчества, которое считается одним из достойных образцов нашей классической литературы; опирающегося на творчество предшествующих гениев мира искусства; глубокого знатока науки и литературы Ближнего и Среднего Востока эпохи Ренессанса. Также здесь анализируются новые идеи и художественные качества вышеназванного поэта.

В то же время в статье исследуются жизнь и творчество Мамедширина Юсиф оглы Шамсадина, известного под псевдонимами «Шамс Тебризи» и «Шамс Маграби», - занявшего достойное место среди восточных поэтов и мыслителей Средневековья; одной из главных фигур восточной сектантской литературы; соратника мыслителя тюркско-мусульманского мира Мевлана Джалаладдина Руми; прославленного народного поэта, родившегося в Тебризе, но большую часть своей жизни проведшего в регионе Турции Конья; выдающегося представителя движения Мевлеви.

Ключевые слова: «Марагали Авхади», «Шамс Тебризи», «Ренессанс», «секта», «литература»

GULXANI (PANAH) VAQIF QIZI SHUKUROVA

SUMMARY

CREATIVITY OF MARAGALI AVHADI AND SHAMS TABRIZI

The article is devoted to academician *İsa Habibbəyli's* studies about Azerbaijan literature's popular representative in the XIII-XV centuries, faithful one to classic Eastern poetry traditions, distinguished with national humanism in creativity, whose literary heritage is precious samples in our classic literature and who is cherished, nourished by previous geniuses of literary world, knowing deeply, being aware of science and literature of near and Middle East Renaissance. Maragali Avhadi's new ideas and mastership qualities at the same time clarity of controversial issues is analyzed in the article related to the life and creativity of a popular wise poet, known by pseudonym, nickname *Shams Tabrizi* (*Shams Magrubi*), full name *Məmməd Şirin Yusif oğlu Şəmsəddin – Şəms Tabrizi* was coming originally from Tabriz, lived great part of his life in Konya, Turkey.

He was taking a decent place among popular Eastern thinkers and poets of the Middle Ages, was one of the major personalities in the eastern sect literature, the scholar of Turkish – Muslim world *Məvləna Jalaləddin Rumi's* associate as well, known as a mighty representative of piety movement school of Eastern public – philosophical thought.

Key words: Maragali Avhadi, Shams Tabrizi, renaissance, sect, literature

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru professor *Yeganə İsmayılova*